

T B M M
M i L L i
S A R A Y L A R
SEMPOZYUMU
15-17 K A S I M
1 9 8 4
YILDIZ SARAYI/ŞALE
BİLDİRİLER

SANATTA BATIYA AÇILIŞTA
SARAY YAPILARI
VE
KÜLTÜRÜNÜN YERİ

(ayrı basım)

Prof. Mustafa Cezar

İSTANBUL
1985

6442
6434

6442 - D10
6434

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. 016442

SINIFLAMA NO. 128/CE2/1985

BAGIŞCI 016434

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

Bilindiği gibi, İstanbul'un fethinden sonra, yeni başkentte ilk saray, şimdiki İstanbul Üniversitesi merkez binasının bulunduğu yerde 1454'te yapılmış, daha sonra Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un en güzel yerinde yeni bir saray inşasına girişmiştir. Sonraları Topkapı Sarayı adını alacak olan bu yeni sarayın Fatih devrindeki inşaatı 1478'de tamamlanmıştır.

Sultanların çeşitli vesilelerle kaldıkları Edirne Sarayı bir yana bırakıldığında, Osmanlı padişahlarının İstanbul'da devamlı kaldıkları yer, resmi adı ile Saray-ı Cedid-i Âmiye yani Topkapı Sarayı idi.

Her milletin mimarisinde, sanat ve kültüründe sarayların özel bir yeri vardır. Saraylar, ülkenin, imkânları en elverişli kişisi olan hükümdar tarafından yaptırıldığından, başka yapılara nazaran daha görkemli, daha sanatlı ve daha konforlu olabilecektir. Saraylar, bir ülkede en elit grubu oluşturan hükümdar ve yakın çevresinin yaşam biçim ve düzeyi hakkında fikir vereceği gibi, hükümdarların dünya görüşleri, ülke sanat ve kültürünü yönlendirmedeki etki paylarının ne olduğu hakkında da fikir veren yapılardır.

Onun içindir ki, Osmanlı padişahlarının sarayları da, çeşitli açılardan değerlendirilmek istenirken, konuya öncelikle bu genel perspektiften bakmak büyük yararlar sağlayacaktır.

Topkapı Sarayı bütün halinde ele alındığında, burası, padişahların eşleri ve çocukları ile birlikte oturduğu büyük bir konut özelliği taşımasının yanı sıra, devletin bazı yüksek görevlilerinin çalıştığı yerlerin de bulunması nedeniyle, resmi dairelik tarafı da olan bir yapılar grubu durumundaydı.

Topkapı Sarayı, inşası yönünden ömrünün uzunluğu ve tek yapıdan oluşmaması nedeniyle, sanat açısından, bütün halinde, tek bir üslubun temsilcisi değilse de, devlet yönetimindeki yeri açısından Osmanlı klasik sisteminin hatırlatıcısı ve temsilcisidir.

Topkapı Sarayı'nın bazı yerlerinde Türkiye'nin sanatta Batı'ya açılışı ile ilgili belirgin izlerin bulunması bakımından, padişahların, 19. yüzyılın ortalarına kadar gelebilen bir zaman dilimini burada doldurdıkları, bu vesile ile bir defa daha hatırlanacaksa da, Topkapı Sarayı, yaşam düzeni bakımından aslında eskinin temsilcisidir. Yenileşme hareketiyle bağlılık arzeden mimarlık ve süsleme sanatlarındaki değişim olgusu kadar, Osmanlı padişahlarının yaşam düzeninde meydana gelen değişim olgusu da, Topkapı Sarayı dışında yeni yapılan saraylar yoluyla daha kolaylıkla saptanabilir.

Burada daha ziyade belgeleri konuşturmak suretiyle, Osmanlı padişahlarının sarayları ve buralarda oturmaları ile ilgili bilgiler vererek, sarayların çağdaşlaşma tarihimizdeki toplumsal, sanatsal ve kültürel yönlerden yerlerini belirtmeye çalışacağız.

¹ 15/10/1984 günü Milli Saraylar Sempozyumu'na sunulan bildirinin genişletilmesinden meydana gelen bu yazının her türlü hakkı yazarına aittir, yazarından izin alınmadan başka yerde yayınlanamaz, iktibaslar dahi yapılamaz.

Edirne'nin başkent olarak kullanılışı, burada Osmanlı padişahlarının bir sarayının teşekkülüne yol açmıştı. İstanbul'un fethinden sonra da, Edirne Sarayı'na karşı ilgi devam etti. Avrupa'ya yapılan seferlerde ordunun başında bulunan padişahların, gidiş ve dönüşte burada bir süre kalmaları, bundan başka, bazı padişahların da Edirne'ye karşı şahsen sevgi besledikleri için burada uzun süre oturmaları, Edirne Sarayı'nın hayli gelişmesine yol açmıştı.

Topkapı Sarayı'ndan sonra ikinci derecede önem arzettiğini söyleyebileceğimiz Edirne Sarayı'na, 18. yüzyıl başlarından itibaren padişahlar, artık eski ölçüde gidip oturmaz oldular ama, buradaki binalar tamamen unutulup ölüme de terkedilmedi. Edirne Sarayı'nda birisi 18. yüzyıl ortalarında, diğeri de Selim III ve Mahmut II devirlerinde olmak üzere iki parti halinde önemli tamirler yapıldı. 18. yüzyıl ortalarındaki tamirlerin birinde, tamir işiyle görevlendirilen Yusuf Efendi'ye 17 Rebiülevvel 1142 (M. 18 Kasım 1758)de İstanbul'dan 50 bin kuruş gönderilmesi² bu tamirin hayli önemli bulunduğunu gösterir. Aynı yüzyıldaki ikinci parti tamir hareketinde iş, daha ciddi ve daha geniş çaplı tutulmuştu. 1770 yılında, Edirne Sarayı'nda tamire muhtaç yerler ile Edirne'de mevcut sair mirî binalarda tamir gerektiren yerlerin tespiti için, mimarbaşı Mehmet Tahir Ağa'nın başkanlığında bir heyet gönderildi. Hassa Mimarları Ocağı'nda yetişen mimarlar arasında "büyük mimar" nitelemesine dahil olanların sonuncusu saydığımız Mehmet Tahir Ağa, yanına mimar kalfaları ve yeteri kadar memur alarak Edirne'ye gitti, gerekli keşifleri yaptı³. Tabiiyatıyla bunun arkasından da tamir işleri gerçekleştirildi.

Selim III zamanındaki tamirler, birisi 1792 yılında⁴, daha sonra da İstanbul'dan yollanan mimar kalfalarının 1803 teki keşiflerinin⁵ gereğinin aynı yılda yerine getirilmesi şeklinde iki partide gerçekleşmişti.

Edirne Sarayı'nda 1810 yılında yapılan tamir Hassa Mimarları'ndan Mustafa ve Mehmet adlı mimarlar tarafından yürütüldü⁶. 1827 yılında yapılan tamir için ise, Kâtipzade Ahmed adlı birisi bina emini tayin edilmiş⁷, Çermen mutasarrıfı Esat Paşa'dan da bu işlerle ilgilenmesi istenmişti.

Edirne Sarayı'nın bu derece gelişmesine ve onunla uzun süre ilgilenilmesine karşın, Osmanlıların ilk başkenti Bursa'da Edirne ölçüsünde bir sarayın yapılamadığını bilmekteyiz. Gerçi arşivlerimizdeki araştırmalarımız sırasında, Bursa Sarayı su yollarına yapılan tecavüzün önlenmesine dair 18 Receb 1215 (5 Aralık 1800) tarihli⁸, Amasya Sarayı su yollarıyla ilgili⁹ olarak ta 5 Şaban 1226 (25 Ağustos 1811) tarihli iki belge ile karşılaşmış isek de, bu tarihlerde eski başkent Bursa ile eski şehzâde sancağı Amasya'da saray denebilecek değerde binaların ayakta olduğu pek de söylenemez.

Hatırlatıcı bu satırlardan sonra öz halinde belirtmek gerekirse; Osmanlı Sarayı denince ilk planda akla gelen saray, Topkapı Sarayı'dır. Tahttan ayrılan padişahların annelerinin oturmalarına tahsis edilen Eski Saray hakkındaki bilgilerimiz ne yazık ki pek fazla

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet tasnifi Saray No: 3083

³ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 7012. Aynı belge Cevdet Maliye'de 25355, Cevdet Maarif'te 7645 numaraya kayıtlıdır.

⁴ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1306

⁵ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1290

⁶ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1503, 2693

⁷ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1501

⁸ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3360

⁹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4815

değildir. 16. ve 17. yüzyıllardaki saltanat işleriyle ilgili olaylar vesilesiyle, eski Osmanlı tarihlerinde Eski Saray hakkında birkaç satırdan ileri gitmeyen bazı bilgilere rastlanırsa da daha sonraki devri anlatan tarihlerde bu kadarcığı da görülmez olur.

Hassa baş mimarı Hasan Ağa'nın yaptığı keşfe göre Eski Saray'ın kurşunlarının tamirinden sözeden ve sarayın o zamanki durumunu saptamaya yardımcı olabilecek bilgi de bulunan 27 Şevval 1106 (10 Haziran 1695) tarihli belgeden¹⁰ anladığımıza göre, İstanbul Eski Sarayı da, Topkapı Sarayı gibi üstü kubbelilerle örtülü yapılar topluluğundan oluşuyordu ve sür içinde idi. Topkapı Sarayı suru kadar kalın almadığı anlaşılan bu duvarın Kazancılar'a bakan tarafı bir aralık yıktırılmışsa da 11 Şaban 1153 (1 Kasım 1740) de Hassa baş mimarının keşfine göre yeniden yaptırılmıştı¹¹.

İstanbul'da birçok binanın ağır hasar görmesine neden olan 1766 yılındaki depremin¹² Eski ve Yeni Saraylar'daki tahribatı, Karamürsel tarafından getirtilen taşlarla, hasarlı kısmın taşları yenilenerek aynı yıl tamir edilmişti¹³.

Özellikle 18. yüzyıl ortalarından itibaren padişahların Topkapı Sarayı dışındaki binalarda kalma süreleri gittikçe artış kaydederken, eski Valide Sultanların Eski Saray'da oturmalarına ait disiplinin de gittikçe zayıfladığı, bu halin ise Eski Saray'ı daha çok terkedilmişliğe götürdüğü anlaşıyor. Zira 1219-1221 li yıllarda Eski Saray'da görevli bazı sanatçıların işlerini kendi rızaları ile terkedişleri hayli dikkat çekicidir.

Nitekim, on akçe gündelikte Eski Saray'da neccarlık (dülger) yapan Haçedor oğlu Serkiz'in 1 Mayıs 1806 tarihinde kendi isteğiyle bu işi Vartan oğlu Kirevork'a terketmesi¹⁴, 20 Haziran 1804'te de yine bu saray nakkaşlarından birinin yine kendi isteğiyle bu görevi terki¹⁵ Eski Saray'ın artık terkedilmişliğe doğru gittiğinin işaretini vermektedir. Zaten bunlardan kısa bir süre sonra, yani 19. yüzyılın daha ilk yarısı yaşanmaktayken Eski Saray'ın binalarının yerini, Batı anlayışına göre bir düzenlemeye götürülen askeri teşkilâtın kumanda -yönetim kademesine ait binalar almaya başladı.

Eski Saray'ın yapılarından bugüne kalan bir bölüm olmadığı gibi, açık fikir verebilecek özellikte bir resim veya plân da bulunmamaktadır. Edirne Sarayı hakkındaki bilgilerimiz ise, İstanbul Eski Saray'dan çok daha fazla ise de bu sarayın binalarının büyük çoğunluğu da bugün ayakta değildir. Edirne Sarayı hakkında yazılanlardan öğrendiğimiz ve bugüne ulaşabilmiş yıkık dökük mimari kalıntılardan çıkaracağımız sonuçlar, Edirne Sarayı binalarının klasik Osmanlı üslûbundaki yapılardan oluşması, ayrıca da, buradaki yapıların Topkapı Sarayı binalarına nazaran ikinci derecede kalmasıdır. Bunun içindir ki, klasik üsluptaki Osmanlı saray yapısı denince akla herşeyden önce Topkapı Sarayı gelmektedir.

Topkapı Sarayı, mimarisi ve sair sanat dallarını ilgilendiren yönleriyle, nasıl klasik dönemin yansıtıcısı ise, burada oturan sultanlar ile onların yakın çevresi de geleneksel yaşam düzenimizin en üst tabakasının yaşam biçiminin temsilcisi idi.

¹⁰ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4058

¹¹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5560

¹² Mustafa Cezar, Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler, s.66.

¹³ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 6771, 6965

¹⁴ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 54

¹⁵ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1241

Topkapı Sarayı, Osmanlı Devleti'nin, saray örgütü yönünden olduğu kadar, yapılarıdaki sanat atmosferi ve içindeki yaşam düzeni bakımından da, padişahların binadan ayrılışına kadar, genel olarak, klasik ve geleneksel kalmakta devam etti. Nitekim, Batı'ya açılışla ilgili konular burada önemli ve derin izler bırakmadı. Hatta; Batı'ya açılış ve çağdaşlaşma ile ilgili bazı uygulamalar Topkapı Sarayı dışındaki binalardan sonra buraya sirayet etti, dersek pek de yanlış olmayacaktır. Zira, masa, sandalye ve avize gibi şeyler önce yeni yapılan ahşap köşk ve saraylara, daha sonra da Topkapı Sarayı'na girdi. Meselâ, 1741 yılında¹⁶ Topkapı Sarayı'nın çeşitli yerlerine avizeler yerleştirilmesi, Kâğıthane ve Boğaziçi köşklarının inşa ve döşenmesi hareketinden daha sonra saraya sokulan bir yenilikti. Bu arada belirtmek gerekir ki, Osmanlı sarayı, halk için, yenilikler yönünden, temelde öncü durumunda idi.

Gerçi, Ahmed III'den önceki padişahlardan bazıları da İstanbul'da çeşitli köşklar yaptırmışlardı. Ama bunların sayısı fazla olmadığı gibi, ölçüleri de öyle büyük değildi. Meselâ Tersane Sarayı'nın çekirdeğinin Yavuz Selim zamanında atıldığı, daha sonra Ahmed I'in burasıyla ilgilendiği, Murat IV ve Sultan İbrahim'in de ilgilerini sürdürdükleri, eski Osmanlı tarihlerinin sayfalarına yansıyan bilgilerdendir. İstanbul'da hayli eskiden köşkların yapıldığı yerler arasında Üsküdar, Beylerbeyi ve Bebek de vardı. Bunlar arasında Beylerbeyi semti daha çok itibar görmüş, Ahmed III'den sonraki dönemde, yeni binalar yapılan yerler arasında Beylerbeyi ön planda gelen mevkilerden biri olmuştur.

Bu arada hemen belirtelim ki, İstanbul'daki padişah saray ve köşklarının genel bir tarihini yazmak gibi bir niyetimiz olmadığından, İstanbul'un daha başka yerlerinde 15.16. ve 17. yüzyıllarda yapılmış başka köşklere dair elde bir takım tarihi bilgiler mevcut olsa bile, bunları burada tekrarlayacak değiliz. Amacımız, Batı'ya açılışta saray yapıları ve kültürünün yerini belirtmek olduğuna göre, 15. 17. yüzyıllara ait yapılar zaten konumuzun dışında kalmaktadır. Öte yandan, Batı'ya açılış döneminin ayakta bulunan yapılarının en eskileri, Ahmed III devrine kadar ancak uzanabildiğinden, Ahmed III devri bu açıdan da bir başlangıç yerine geçmektedir. Ne var ki, konumuz bakımından asıl önemli olan husus, az bir ölçüde de olsa bu devirde Batı'ya bir pencerenin aralanmış olmasında, öte yandan imar etkinliklerinde de sivil mimarinin ön plana geçmeye başladığının somut işaretlerinin görülebilmesindedir.

Sultanların, Topkapı Sarayı dışındaki bir sarayda, sürekli sayılmayan türden kalmaları Ahmed III devrinden itibaren dikkat çekici bir hal almaya başlar. Topkapı Sarayı dışında bir binada oturma eylemi gittikçe artarken, bu amaca hizmet edecek yeni binaların inşası işinde de ciddi bir hareketlilik seçilir. Bilindiği gibi, Lâle Devri diye adlandırılmakta olan Ahmed III devrinde Kâğıthane yöresine önem verilir. Aynı devirde, dikkatlerin ikinci derecede çevrildiği diğer bir alan ise Boğaziçi'dir. Yine bilindiği gibi, Lâle Devri'nde Kâğıthane ve Boğaziçi'nde yeni köşklar yapılır. Bazı sözcüklerin sonuna âbâd deyiimi eklenmek suretiyle oluşturulan yeni sözcüklerle bu köşklere süslü adlar verilir. O yıllarda, Osmanlı başkentinde ilk defa, dinsel içerikli olmayan (profan) bir imar etkinliği dinsel mimarlık ürünlerinin önüne geçer. Kâğıthane ve Boğaziçi'nde yeni köşklar yapılırken, inşaları daha eski yıllara uzanan Davut Paşa ve Tersane Sarayları gibi askeri mevkilerdeki yapılara bile, tamir ve döşeme yönünden yeniden el atılır.

¹⁶ Bşk. Ars. Cevdet Saray No: 5391

Haliç'teki Saraylar

Padişahların 18. yüzyılda sık sık gittikleri sarayların başında Haliç'teki Karaağaç Sarayı geliyordu. Buna yakın derecede ziyaret edilen ikinci bir Haliç Sarayı da Buhariye Sarayı idi. Bugün her iki saray da artık ortadan kalmış durumda. Her ikisi de Haliç'in Kâğıthane'ye yakın bölümünde. Karaağaç, Haliç'in Beyoğlu yakasında, Bahariye'de onun karşısında, İstanbul yakasında iki semt.

Karaağaç ve Bahariye sahil saraylarının Mahmut I (1730-1754) devrinden itibaren adları duyulmaya başlar. Saray bahçelerine dahil yerlerden olan Karaağaç bahçesine, Kâğıthane'nin itibar kazandığı yıllarda köşk ya da köşkler yapılmaya başlanmış olmalıdır. Karaağaç'ın karşısı Bahariye ve Eyüp kıyıları da aynı yıllarda sahil sarayların yapıldığı yerlerdir. Eyüp tarafında padişahların valde ve kızlarının da sarayları vardı. Meselâ Eyüp'teki Saliha Sultan Yalısı'nın döşenmesi işinin gümrük emini gözetiminde¹⁷, yine aynı yerdeki Valde Sultan Sarayı tamiratının 1741 de şehremininin gözetiminde¹⁸ gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Eyüp yakınındaki Bahariye Sarayı'nın 1740 senesinde boyaları elden geçirilmiş, havuzunun mermerleri de yenilenmişti¹⁹. Bahariye'de Ayşe Sultan'ın da bir yalısı vardı. 1782 tarihli bir belgede, Silâhdar Mehmed Paşa'ya ait çadır takımlarının buradan mehterhaneye naklinden²⁰ söz edildiğine göre, Ayşe Sultan Yalısı'nın büyük bir bahçesi olmalıydı.

Patrona olayı ile Kâğıthane köşklarinin tahribe uğraması, ona pek yakın yerdeki Bahariye ve özellikle Karaağaç'a önem verilmesine sebep olmuş görünüyor. Zira 1745 senesinde Karaağaç bahçesinde Has oda dairesinde Hacı Mehmet Rakım Efendi marifetiyle hem tamirat hem de yeni inşaat yaptırıldığı²¹ görülüyor. Bu sahil sarayda bir Has oda dairesinin bulunması padişahların buraya fazla ilgi göstermelerinin işaretini verir. Nitekim 1767 de Karaağaç Sahil Sarayı önünde padişahın şerefine havai fişeklerle şenlik yapıldığına dair bilgiler²² bu görüşümüzü takviye eder.

Aynı yıl burada önemli tamirler²³ yapılmıştır. Karaağaç Sarayı'nın 1758 yılında tamirat yönünden etraflı şekilde elden geçirildiğine²⁴, 1762'de ise Hassa baş mimarı Ahmed tarafından bazı tamiratların yapılmasının yanı başında mefruşatı da yenilediğine²⁵ göre, 1769²⁶ ve 1777²⁷ yıllarında da tamirine dair bilgilerin bulunması nedeniyle, padişahın sıkça ziyaretinden kaynaklanması gereken, bu saraya karşı gösterilen ilgiye işaretir. Esasen padişahın 1777 ilkbaharını bu sarayda geçirdiğini²⁸ bilmekteyiz.

19. yüzyılda Boğaziçi önem kazandığından Bahariye ve Karaağaç artık bakımsız duruma düşer. Gerçi 1817 yılında Hassa baş mimarı Ali Rıza Efendi'nin keşfine göre Kâğıthane

¹⁷ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 6534

¹⁸ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2555

¹⁹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 8638

²⁰ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2717

²¹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2927

²² Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 823

²³ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3001

²⁴ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5509

²⁵ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 7671

²⁶ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4410

²⁷ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 6549

²⁸ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4464

Mirahur Kasrı parmaklığı ile Karaağaç Sahilsarayı Sandal İskelesi tamir edilmiştir²⁹ ama, bunlar artık Haliç tarafına gösterilen ilginin son kırıntılarıdır.

Patrona olayında tahribe uğrayan Kâğıthane binalarından bir kaç tanesinin, aradan fazla zaman geçmeden yenilendiği anlaşıyor. Sâdâbâd ve Mirahur Köşkleri bunlardandır. Lâle Devri'nde sadece ahşap köşkler ve lâle bahçeleri ile süslenmekle kalmayıp, 1721 de padişahın fermanı³⁰ ile Yorüs bölgesinden çınar, ıhlamur, karaağaç, dişbudak ve kestaneler köklü şekilde sökülüp, gemilerle buraya getirili dikilmek suretiyle kısa sürede ağaçlandırılarak doğal güzelliği takviye edilen Kâğıthane'de, mirî yapılardan olan Sâdâbâd ve Mirahur Köşkleri 1757 de tamir edilmiş, 1772 de³¹ Sâdâbâd'ın mefruşatı elden geçirilmiş, 1775'te³² Mirahur Köşkü bir daha tamir görmüştü.

Sivil mimarının yeni bir canlanma hamlesine götürüldüğü Selim III devrinde, 1792 yılında Sâdâbâd Kasrı³³ (Çağlayan Kasrı) yeni bir tamirden geçirilmişti. Bu tamirin hayli geniş tutulmuş olduğu, bina ile birlikte bentler kısmının tamirinin de hassa mimarı Arif Ağa tarafından ³⁴ 1794'te gerçekleştirilişine dair bilgilerden anlıyoruz.

Haliç'in sağ ve sol kıyısındaki saraylardan bugüne sağlam şekilde ulaşanı, daha doğrusu ulaştırılabileni Aynalıkavak Kasrı'dır. Tersane bahçesinde ilk köşkün Selim I zamanında yapılmış olduğu tahmin edilir. Ne var ki Tersane Köşkü'ne ait belirgince sayılabilecek bilgiler Ahmed I devrinden başlar. Ahmed III devrinde ise Tersane bahçesi ilgi gösterilen yerlerdendir. Aynalıkavak Sarayı'nın bugüne gelebilen yapısının temelinde, öyle görünüyor ki, Ahmed III devrindeki yenilenmenin mayası yatmaktadır. Tersanenin has bahçesinde bir Daire-i Hümayun inşa edilmesi, buranın Has Bahçe Köşkü ya da Has Oda Köşkü şeklinde anılmasına yol açmıştır. Tersane Kasrı'nın, asıl tanınmış adı olan Aynalıkavak Kasrı şeklinde adlandırılmasına ise, bu binaya Venedik'ten getirilmiş aynaların yerleştirilmesinin neden olduğu genellikle kabul edilir.

Selim III zamanında tersane büyütüldüğünden bahçenin bir kısmı tersaneye verilmişti. Tersane bahçesinin küçülmesi sırasında, Has Bahçe Köşkü'nün de yıkılıp, onun yerine Selim III tarafından şimdiki köşkün yaptırılması şeklinde bir yenilenmenin vuku bulduğunu yazarlar vardır. Oysa 1792 tarihli bir arşiv belgesi³⁵ bize, eski binanın etrafı bir tamirden geçirildiğini gösterir. Has Bahçe Köşkü, yani daha tanınmış adı ile Aynalıkavak Kasrı 1850 yılında da bir tamir görür³⁶. Bu tamirde köşk için 6610 kuruş harcanır. Aynalıkavak Kasrı, zamanımıza 1792 ve 1850 yıllarındaki tamirlerin ana karakteri ile ulaşmış bulunmaktadır.

22 Ocak 1789 tarihli bir belgede³⁷, Taksim'den Beşiktaş Sarayı'na akıtılan suyun yolunun değiştirilerek Aynalıkavak Sarayı'na aktarılmasına dair emir verildiğinden, başka bir belgede³⁸ de bu işin gerçekleştirilmesini sağlamak üzere bir görevlinin tayin edilmiş

²⁹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3688

³⁰ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 6775

³¹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 8950

³² Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4144

³³ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 855

³⁴ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1558

³⁵ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 886

³⁶ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4025

³⁷ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1020

³⁸ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1953

olduğundan sözedilir. 1807 tarihli bir belgeden³⁹, Has Bahçe Köşkü'nün ayrı bir kayıkhanesinin olduğunu ve bu kayıkhanenin Hassa Baş mimarı Mehmed Emin Efendi tarafından tamir edildiğini öğreniyoruz.

Milli Saraylar İdaresi'ne bağlı saray binaları arasında klasik mimariye bağlılık tarafı en güçlü olan saray yapısı Aynalıkavak Sarayı'dır.

İmparatorluğun başkenti İstanbul'da, dinsel olmayan türdeki yapılar alanında imar etkinliği gerçek bir canlılık arzlemekle, işaret edilmesi gereken diğer bir husus da sanatta klasik anlayıştan ayrılışın gittikçe daha çok belirginlik kazanmasıdır. Klasik zevk ve anlayıştan uzaklaşılırken gözler gittikçe artar biçimde Batı'ya çevrilir. Böylece de sanatta Batı'ya açılış gerçek bir olgu haline gelir.

Kâğıthane ve Boğaziçi'nde yeni binaların yapılmasını teşvikte, padişahların günlerinin bir bölümünü bu köşkerin bazılarında geçirmelerinin elbette büyük bir rolü vardı. Ahmed III devrinin Kâğıthane köşkerini tahrip eden Patrona Halil olayı gibi bir faciayla kapanmasına rağmen, Topkapı Sarayı dışındaki köşk ve saraylara karşı ilgi silinip ortadan kalkmaz. Selim III devrinden itibaren yeni köşk ve saraylar için Boğaziçi üzerinde dikkatlerin yoğunlaştığı müşahade edilir. Bu arada belirtilmesi gereken önemli bir nokta da, Selim III devrinden itibaren Boğaziçi'nde sadece padişahlar için değil hanedana mensup kimseler için de köşk ve sarayların yapılmasıdır. Tabii bu arada hali vakti yerinde olanlar da Boğaziçi'ne ilgi gösterdiğinden, yalı binaları inşaatında gerçek bir canlanma hareketi görülür. Boğaziçi'ndeki bu yeni yalı ve sair binalar, sanatta Batı'ya açılışın ve oradan gelen etkilerin önce habercisi, sonra belirli ölçüde şahidi ve batı kaynaklı üslupların çoğunlukla Türk zevkine göre bir miktar süzgeçten geçirilerek uygulama alanı ve en nihayet de yüzyılın eklektik anlayışının da büyük oranda temsilcisi olurlar.

18. ve 19. yüzyıl belgelerinde bolca adları geçen köşk ve sarayları önce sadece ismen belirtmek gerekirse, bunlar:

Haliç'te: Karaağaç, Bahariye, Tersane (Aynalıkavak) sarayları.

Boğaz'ın Anadolu Yakası: Fener Bahçesi, Üsküdar Sarayı (Kavak Sarayı), Ayazma Bahçesi, Şerefâbâd Sahilsarayı, İstavroz Bahçesi, Kuleli Bahçesi, Kandilli Bahçesi, Göksu Kasrı, Beykoz Kasrı. İstavroz Bahçesi'nde daha sonra Beylerbeyi Sarayı, Kuleli Bahçesi'nde önce küçük ahşap bir köşk ve bir kayıkhaneye yapılmış, daha sonra süvari kışlası inşa edilmiştir.

Boğaz'ın Rumeli Yakası: Beşiktaş Sarayı (Dolmabahçe köşkeri), Ortaköy'de Neşatâbâd Sarayı, Çırağan Sarayı, Bebek Bahçesi. Daha sonra 19. yüzyılda Beşiktaş Sarayı'nın yerine muhteşem Dolmabahçe Sarayı, Ortaköy'e yeni Çırağan Sarayı, İhlamur deresi'nde İhlamur Kasrı ve nihayet Yıldız Sarayı ile değişik tarihlerde bu saray bölgesindeki köşkerler yapılmıştır.

Göç-ü Hümâyun: Osmanlı padişahlarının devamlı oturdukları Topkapı Sarayı bir yana, sair sarayları ziyaret ve oralarda kalışları ile ilgili bilgiler vak'anüvis tarihlerine pek az

³⁹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3063

yansıyabilmiştir. Eserini hayli ayrıntılı kaleme almış olan 17. yüzyılın ünlü vak'anüvisi Mustafa Naima'nın tarihinde, bu konuda pek az bir şey görülebileceği gibi, ondan sonraki vak'anüvislerin eserlerinde de doyurucu bilgiler bulmak mümkün olamayacaktır. Vak'anüvisler, yazılarında genelde siyasal olayları odak noktası olarak seçtiklerinden, bunun dışındaki şeylerle pek ilgilenmemişlerdir.

Sosyal olaylar gibi, binalar ve onların içindeki yaşam da eski Osmanlı tarihçisinin ilgi alanının dışında kalmıştır. Bu konudaki boşluğun, arşiv belgelerinin satırları arasına sıkışmış bilgilerle bir ölçüde doldurulması mümkün bulunmaktadır.

Arşiv belgelerinden edindiğimiz bilgiler, bize önemli iki sonuç sergilemektedir. Bunlar:

1- Padişahların, Topkapı Sarayı dışındaki sair saraylarda kalışları 18. yüzyıl başlarında belirgin bir artış göstermektedir.

2- Topkapı Sarayı'ndan başka saraylarda oturmalar, yalnızca yaz mevsimlerine inhisar etmediği gibi, bir iki günlük şeklinde kısa süreli de değildir.

Arşiv belgelerinde, padişahların Haliç ve Boğaziçi'ndeki saray ve köşklere gidip kalmalarıyla ilgili hareketler "Göç-ü Hümâyun" şeklinde tanımlanmaktadır. Arşivlerimizde; Göç-ü Hümâyunlar'dan, ya da Boğaziçi ve Haliç köşk ve saraylarında bu amaçla yapılan hazırlıklardan sözeden bir hayli belge bulunmaktadır. İşte bu yönde bazı örnekler:

Köşk ve saraylara yapılacak Göç-ü Hümâyun'lar için, köşk ve sarayların tamamını içerecek biçimde önceden genel hazırlıklar meydanında köşklereki hizmet elemanlarının takviyesinin usûl haline getirilmeye çalışıldığını 1727 tarihli⁴⁰ bir belgeden öğreniyoruz. 26 Zilkade 1148 (8 Nisan 1736) tarihli bir başka belgede⁴¹ ise, padişahın Beylerbeyi Sarayı'na göçü için 60 mavnanın kiralandığının, bu mavnalarla eşya ve yüklü katırların Üsküdar kıyısına nakledildiğinin belirtilmesi, bu konuda yapılan hazırlıkların kapsamına ve padişahın orada kalış süresinin bir iki günden ibaret bulunmayacağına dair bir fikir verebilecektir. Biniş ve Göç-ü Hümâyun vesilesiyle İstanbul'dan Üsküdar, ya da Boğaz'ın Rumeli yakasına eşya taşınmasıyla ilgili, kuşkusuz başka belgeler de vardır. Bu konuda 1751⁴², 1777⁴³, 1782⁴⁴, 1783⁴⁵, 1804⁴⁶ tarihli bir kaç belgeyi de örnekler arasında zikretmek isteriz.

Padişahların köşk ve sahil saraylarda kalışlarının, sadece yaz mevsimlerine inhisar etmediğini, buralara ait ısınma ve erzak sorunlarının çözümü ile ilgili belgelerin yanıbaşında, herhangi bir vesile ile kalış süresini açıklığa kavuşturucu tarafları mevcut belgelerden öğreniyoruz. Bu tür belgelerden olan 1806 ve 1810 tarihli iki belgede, Topkapı Sarayı ve Beşiktaş Sarayı'ndan başka, dokuz Kasr-ı Hümâyun için altı aylık odun ve kömür alındığını⁴⁷, 1803 tarihli başka bir belgeden⁴⁸ padişahın Beşiktaş Sarayı'nda 144

⁴⁰ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 151

⁴¹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5189

⁴² Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3637

⁴³ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4664

⁴⁴ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2921

⁴⁵ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2321

⁴⁶ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3265

⁴⁷ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5121, 126

⁴⁸ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2295

gün, 4 Rebiülahır 1240 (26 Kasım 1824) tarihli belgeden de⁴⁹ aynı sarayda 211 gün oturduğunu öğreniyoruz.

Aşağıda tasnif numaraları verilen 1754⁵⁰, 1803⁵¹, 1805⁵², 1817⁵³, 1818⁵⁴ ve 1820⁵⁵ tarihli belgelerde de köşklere nakillere, nakiller sırasında yapılan masraflara ya da yeni alınan malzemeye dair bilgiler bulunmaktadır.

6 Cemaziyülahır 1233 (13 Nisan 1817) tarihli bir belgede⁵⁶, Beşiktaş Sarayı'na her sene yapılmakta olan Göç-ü Hümayun'dan sözedilmesi, bu saraya verilen önemi gösterdiği kadar, padişahın ikâmetinin önemli bir bölümünün Topkapı Sarayı dışındaki saraylarda geçtiğini de ortaya koymaktadır.

Kavak Sarayı: Boğaziçi'nin her iki yakasında da bir takım saraylar yapılmıştır. Ne var ki, İstanbul'un bu çok güzel bölgesinde önem arzedecek saray binaları öyle pek de uzağa gitmez. Nitekim, Boğaziçi'ne ciddi biçimde ilgi gösterme hareketi de Ahmed III devrinden başlar dersek, tarihi gerçekleri dile getirmiş oluruz. Kısacası, Batı'ya yönelişin başlangıcı, Boğaziçi'nin güzelliklerinden yararlanma görüşünün de ciddiyet kazanmasının başlangıcını oluşturur. Gerçi 16. ve 17. yüzyıllarda Boğaz'da bir takım miri bahçelerin varlığına dair bölük pörçük bilgilere sahipsek te, bu bahçelerdeki binaların durumları ile ilgili açık ve kesin çizgili bir şeyler söylemek kolay değildir. Boğaziçi'nde en eski saray yapılarının Üsküdar Beylerbeyi ve Beşiktaş semtlerinde olduğu anlaşıyor. Zira, buralarda 16. yüzyılda bina ya da binalar bulunduğu dair bazı bilgilere sahibiz.

8 Mart 1724 tarihli bir belgede⁵⁷ hassa bahçelerinden Fener (Fenerbahçe), Üsküdar, Ayazma, İstavroz, Kandilli, Beykoz, Beşiktaş, Çatalca bahçelerindeki köşkler ile Topkapı Sarayı dahilinde yapılan Şükûfe Bahçesi Köşkü ile yeni yapılan Balıkhane Köşkü'nün bazı binalardan getirilen eşyalar ile bu bahçelerdeki köşkların eşyalarının fazlalarından oluşan malzeme ile döşendiği belirtilmektedir. Belgedeki listelerde mevcut eşyalar; minder, yastık ve bunların kılıfları, kilim, halı, perdeler, yer keçeleri gibi şeylerdir.

Bu belge bize, o tarihte sözü edilen bahçelerde köşkların bulunuşunun sağlam işaretini verdiği kadar, Boğaziçi bölgesine de dikkatlerin çekilmek istendiğini ortaya koymaktadır. Kâğıthane'den başka Boğaziçi köşklarına da dikkatleri çekmek isteyen tabiatıyla yine padişah AHmed III ve onun veziriâzamı İbrahim Paşa'dır. Nitekim 1727 tarihli bir belgede⁵⁸ padişahın etraf yalılara yapacağı Göç-ü Hümayun sırasında, görevlendirilecek bekçilerden sözedilmesi, Boğaziçi tarafına da rağbeti arttırabilmek için padişahın bizzat ziyaretlerde bulunduğunu ortaya koymaktadır.

⁴⁹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4827

⁵⁰ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2359

⁵¹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1617

⁵² Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3344

⁵³ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5110

⁵⁴ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3218

⁵⁵ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2388

⁵⁶ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 6542

⁵⁷ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2351

⁵⁸ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 151

Hadayık-ı Hassa'lar yani saray bahçeleri arasında adı geçen Üsküdar Bahçesi, Selimiye Camii ve Kışlası'nın bulunduğu yerde idi. Bu bahçedeki binalar Kavak Sarayı diye ün kazanmıştır. Üsküdar Sarayı diye de anılan burada ilk saray yapısı Kanunî zamanında 1555'te yapılmıştı. Bazı bilgilere göre Üsküdar Sarayı kâgır bir yapı idi. Murad III'ün tamir ettirip ilâveler yaptırdığı Üsküdar Sarayı'na Sultan Murad IV'ün itibar gösterişine dair bazı bilgilere sahipsek de daha sonra buraya ilgi göstermiş bir padişah ismi pek verilemez. Kavak Sarayı'nda 7 Nisan 1779 da bir yangın⁵⁹ olmuştu. Selim III zamanında, bu saray arsasına kışla yapılmıştır. 1800 tarihli bir belgede⁶⁰, burada yapılan kışla ve binîş köşküne harcanan kurşun malzemeden söz edilir. Burada yapılan kışlanın Kabakçı İsyanı'nda tahrip edildiği malumdur. Ne var ki 20 Rebiülevvel 1218 (10 Temmuz 1803) tarihli belgeden⁶¹, burada yapılan binanın sadece kışla ve binîş köşküden ibaret olmadığını, bu binalardan başka subay konakları, dükkânlar, hamam, değirmen, matbaa, hastahane, cebehane (silâhhane), su haznesi ve çeşme, iskele yapıldığını, bütün bunlara ait lâğımların yani kanalizasyonun da tamamlandığını, her bir yapının bitiminde paralarının İrad-ı Cedid hazinesinden ödendiğini öğreniyoruz. Hayli kalabalık sayıda insanın barınacağı Selimiye Kışlası'nda; Topkapı Sarayı ile Yeni Cami, Fatih ve Süleymaniye külliyelerinden sonra, önemli bir alt yapı tesisi olan kanalizasyonun çeşitli inşaatla birlikte peşinen ele alınarak diğerleriyle beraber yapılıp bitirilmesi, şehircilik tarihimiz bakımından büyük önem arzeder.

Bu tesislerin yanına 1805 tarihinde bir de cami katılacaktır. Üsküdar Selimiye Camii diye tanınan bu yapının⁶² inşası Osep Kalfa tarafından gerçekleştirilmiştir.

Boğaz'ın Anadolu Yakası: Üsküdar Kavak Sarayı'nın bulunduğu alan, Boğaz'ın Anadolu yakasının başlangıcını oluşturmaktan ziyade, Marmara'ya bakan bir yer durumu arzettiğine göre, sayfiye sarayları arasında Boğaz'ın Anadolu yakasının başlangıç bölümündeki saray olma sırası Ayazma Sarayı'na düşüyordu.

Saray örgütüne bağlı bahçeler arasında, 18. yüzyıl başlarında Üsküdar Ayazma Bahçesi ve Köşkü'nün de adı geçer. 1734 tarihli bir belgede⁶³ Üsküdar'da Şemsi Paşa Camii civarında Ayazma denilen yerdeki saray ve buna ek yapıların keşfinin yapıldığı belirtilir ve burası ile ilgili ölçüler verilir. Daha sonraları Ayazma Bahçesi ve Köşkleri'nden söz edilmediğine göre, Mustafa III'ün Ayazma Camii'nin, Ayazma Bahçe ve Köşkleri üzerine inşa edildiği anlaşıyor.

Ayazma Bahçe ve Köşk'üne çok yakın bir yer olan Şemsi Paşa yöresinde Şerefâbâd adını taşıyan bir sahilsaray vardı. Şerefâbâd adı, buradaki sarayın Ahmed III zamanında yapılmış olduğunu ortaya koyuyor. Şerefâbâd Sahilsarayı 1775 yılında Ortaköy'deki Nişatâbâd Sarayı ile birlikte⁶⁴ tamir edilmişti. Aynı yıl Şerefâbâd'ın iskelesi de ayrıca tamir görmüştü⁶⁵.

⁵⁹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2897

⁶⁰ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 8765

⁶¹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1164

⁶² Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 25245, Cevdet Evkaf No: 26241

⁶³ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2933

⁶⁴ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5116, 5647, 3229

⁶⁵ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4071

Saray örgütüne dahil bahçeler arasında adı geçen Kulelibahçe'de de binalar vardı. Ne var ki, buradaki binalar, padişahın gidip kaldığı köşklere değildi. Kulelibahçe binaları Hassa Bostancıları Ocağı binalarıydı. Bunlar 1762'de⁶⁶ Hassa Başmimarlığı eliyle tamir ettirildi. Çengelköy Kulelibahçe'de daha sonra Mahmut II devrinde süvari kışlası⁷³ yaptırılacaktı.

Boğaz'ın Anadolu yakasındaki hassa bahçelerinden Kandilli Bahçesi'nde 1856 da Mahmut II'nin kızı Adile Sultan için bir saray yaptırılmıştır. Bu bina halen Kandilli Kız Lisesi'ne aittir. Beykoz bahçesinde de, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa tarafından, padişah Abdülmecid'e hediye edilmek üzere Beykoz Kasrı yaptırılmıştır.

Boğaz'ın Anadolu yakasında bugün Milli Saraylar İdaresi'ne bağlı iki yapı bulunmaktadır. Bunlardan biri Göksu Kasrı, diğeri Beylerbeyi Sarayı'dır.

Göksu'da 17. yüzyılın başlarından beri Osmanlı saray teşkilatına bağlı bir bahçenin bulunduğu anlaşıyor. Mirî bahçelerde bir köşk bulunması adet olduğuna göre, muhtemelen burada da ahşap bir köşk olmalıydı. Ne var ki, Ahmed III devrinde saray bahçeleri ve buralardaki köşklere eşyalarının tamamlanması ile ilgili belgede Göksu Bahçesi ve Köşkü adı geçmez.

Göksu semti Sultan Mahmut I'nin hoşuna gitmiş ve buraya ilgi göstermeye başlamıştı. Bunu gören Divittar Mehmed Paşa Göksu'da güzel ve süslü bir ahşap köşk inşa ettirmişti. İnşaatı 1752 de tamamlanan köşk için dağdan su da getirtmiş olan Sadrazam Divittar Mehmed Paşa, fiskiyeli havuzlara sahip bir bahçe düzenlemesi de yaptırmıştı.

Göksu Kasrı'nın inşasından sonra mirî saraylar arasına katıldığı, yani padişahlara ait saraylara dahil edildiği anlaşıyor. Nitekim 1760 yılında⁶⁸ padişahın Boğaz'ın Anadolu yakasında kalacağı binalar olarak Beylerbeyi Sarayı ile Göksu Köşkü'nün mefruşatının elden geçirildiği, perdelerinin yenilendiği görülüyor. Göksu Kasrı su yollarının 1774 senesinde⁶⁹ Hassa Mimarlığı'nca tamir edilişi, bu binaya verilen önemi gösterir. 1792 ve 1793 yıllarında⁷⁰ ise binanın tamir olunduğu, bu arada süslemelerindeki altın yıldızların da elden geçirildiği görülür.

Bir daha geri dönmek üzere profan mimarının ön sıraya geçmeye başladığı Selim III devrinde saray ve köşkler tamir olunurken, Göksu Kasrı da tamir gördü. Mahmut II zamanında bir defa daha tamirden geçti.

Küçükku Kasrı diye de anılan Göksu'daki bu bina Abdülmecid zamanında yeniden ele alındı. Eski ahşap binanın yerine 1856-1857 de kâgir olarak yenisi yapıldı. Bu yeni binanın mimarı, babası ile birlikte Dolmabahçe Sarayı'nı da yapmış olan Nikogos Balyan idi.

Beylerbeyi Sarayı: Boğaz'ın Anadolu yakasında, ta Fatih Sultan Mehmed devrinden beri Osmanlı padişahlarının ilgi gösterdiği yerlerin başında Beylerbeyi gelir. Boğaz'ın bu bölümü için, Beylerbeyi adından daha önce tanınmış ad Istavroz Bahçesi'dir. Sonraları Istavroz Bahçesi sözcüğü, Beylerbeyi'nde daha çok mirî bahçe ve köşkün bulunduğu yeri tanımlamak üzere kullanılmıştır.

⁶⁶ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3028

⁶⁷ Mustafa Cezar, Sanatta Battıya Açılış ve Osman Hamdi, s.28

⁶⁸ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 6361

⁶⁹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1584

⁷⁰ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4068, 4176

17. yüzyıl padişahlarından Ahmed I ve Murad IV'ün Beylerbeyi'ni sevdiklerine ve Istavroz Bahçesi'ndeki sarayı zaman zaman ziyaretlerine dair bilgiler eski Osmanlı tarihlerine yansımıştır. Ahmed III, özellikle Mahmut I devrinden itibaren Beylerbeyi'nin adı daha fazla duyulmaya başlar. Zira buradaki saray sık sık ziyaret edilerek oturulan yerlerdendir. Bu ilgi, Beylerbeyi Sarayı'nın devamlı şekilde elden geçirilmesini gerektirmiştir. Nitekim 1734'te⁷¹ Beylerbeyi Bahçesi'ndeki kayıkhane'nin genişletildiği, yine aynı yıl bahçenin esaslı şekilde düzene sokulduğu⁷², 1735'te burada bir köşk yaptırıldığı⁷³ görülüyor. Beylerbeyi'ne karşı bu sürekli ilgiye dair bilgilere 1736 senesinde⁷⁴ padişahın önemli sayılacak bir süre kaldığına dair bilgileri eklemek gerekiyor. 1740'ta⁷⁵ Beylerbeyi Sarayı ve özellikle bahçesi için emek ve para harcadığı, aynı amaçlı bir çalışmanın 1748 senesinde de⁷⁶ yapıldığı, 1760 senesinde⁷⁷ ise Göksu Kasrı ve Beylerbeyi Sarayı mefruşatının elden geçirildiği görülüyor.

19. yüzyılda Mahmut II devrinden itibaren Beylerbeyi, yine Boğaziçi'nin itibar gören yerleri arasında dikkat çekmeye başlar. Nitekim Beylerbeyi Sarayı'nda kullanılmak üzere 1828'de İğneada'dan kereste getirilmesine⁷⁸, 1829'da ise taş hazırlanmakta⁷⁹ olduğuna dair bilgiler, bu yapıda esaslı tamirlerin gerçekleştirildiğini ortaya koyar. Nitekim 1835'te⁸⁰ padişahın Beylerbeyi'nde bir ay kalışını, 1839'da Abdülmecid padişah olunca, önce Beşiktaş Sarayı'nda bir kaç gün kalıp daha sonra Beylerbeyi Sarayı'na geçmesini, tebrikleri bu sarayda kabul edildiğini⁸¹ Beylerbeyi Sarayı'na verilen önemin göstergesi olarak kabul edebiliriz.

Sultan Abdülmecid 1851 kışını Beylerbeyi Sarayı'nda geçirmekte iken, burada bir yangının⁸² çıkması üzerine Çırağan Sarayı'na geçmişti. 1854'te Beylerbeyi Sarayı'nda iki defa ziyafet verildiğine dair bilgiler, bu saraya gösterilen itibarın devamına işaret eder.

Boğaziçi'nin bu sevilen semtinde Abdülaziz'in kâgir bir saray yaptırmak istemesi, şimdiki Beylerbeyi Sarayı'nın ortaya konması ile sonuçlanır. Mimarı Serkiz Balyan olan şimdiki Beylerbeyi Sarayı'nın inşaatı 1865'te tamamlanır.

Boğaz'ın Rumeli Yakası:

Boğazın Rumeli yakasında da Osmanlı saray örgütüne bağlı köşk ve bahçeler vardı. Bunlar Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Bebek ve Tarabya gibi yerlerde idi. Bunlar arasında en fazla yer kaplayan Beşiktaş bölümü idi. Dolmabahçe alanı çoğunlukla Beşiktaş Sarayı bölgesi olarak tanıtılmakla beraber, Dolmabahçe şeklinde anılmaktan da geri kalmıyordu. Çırağan Sarayı'nın yapıldığı yerden de çok defa Beşiktaş diye söz edilirdi.

⁷¹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4703

⁷² Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3354

⁷³ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4245

⁷⁴ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5189

⁷⁵ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2102

⁷⁶ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5362

⁷⁷ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 6361

⁷⁸ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5544

⁷⁹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1040

⁸⁰ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 8906

⁸¹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2253

⁸² Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 608

Neşatâbâd Sarayı ise Çırağan'a yakın bir yerde olduğuna göre, Boğaz'ın Rumeli yakasındaki köşk ve saraylar, Beşiktaş semti ve onun çok yakınında yoğunlaşmış oluyordu.

Beşiktaş semti sadece kıyı bölümü açısından değil, hemen gerisindeki tepeler açısından da bir saray sahası olarak görünüyor. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki iki belgeden öğrendiğimize göre, Beşiktaş semtindeki tepe üzerine köşk inşa olayı, 18. yüzyıl ortalarına, Mahmut I devrine kadar gerilere gidiyor. 1748 tarihini taşıyan bu belgelerin birinde *Dolmabahçe'de sâyebân-ı Hümayun mahalli alanı bir tepe üzerinde verilen restime yani plana göre ek binaları ile birlikte bir kasr inşasına dair* Şehremini'ne emir veriliyor⁸³, aynı senenin tarihini taşıyan ikinci belgede ise *Dolmabahçe'de sâyebân-ı Hümayun mevkii olan tepe üzerinde serviler arasında ekleri ile birlikte bir köşkün yapıldığı*⁸⁴ belirtilerek, bu konuda yapılan masraflar gösteriliyor.

Belgedeki "Dolmabahçe" sözcüğü dikkate alındığında, buraya en yakın tepe olarak, Taşlık Gazinosu'nun bulunduğu yer ya da onun kuzeye doğru uzantısını oluşturan Vişnezâde Parkı'nın bulunduğu sırt gözler önüne gelecektir. Fakat buralar, padişahın büyük çadırının kurularak etrafı seyredeceği sayebân alanı olmaya pek de müsait görünmüyor. Oysa Yıldız Sarayı'nın bulunduğu tepe, hem daha yüksek, hem daha geniş bir alan olmanın yanıbaşında 19. yüzyılda köşk ve sarayların yapıldığı bir semtte olduğuna göre, acaba arşiv belgesinde sayebân mahalli olarak tanımlanan tepeden kasıt Yıldız Sarayı bölgesi mi idi?

Padişah kızları ve valde sultanlar için Boğaziçi'nde yapılan yalılar bu vesile ile hatırlandığı takdirde, Boğaz'ın Rumeli sahili daha sık şekilde saray yapıları ile dolmuş olacaktır. Bu bakımdan önem arzeden sahilsaraylar arasında Fındıklı'daki Cemile ve Münire Sultan saraylarını, Kuruçeşme'de 1838'de inşa edilip⁸⁵, 1853'te de tamir ve ilâvelerde⁸⁶ bulunulmuş olan Âdile Sultan Sarayı'nı, Defterdarburnu'nda Hatice Sultan Sarayı'nı, bunlardan daha eski olarak da Bebek'te 1801'de Beyhan Sultan için⁸⁷ yapılmış olan sahilsarayı zikretmek gerekir.

Bugün mevcut olmamakla birlikte, sivil mimarimizde Batı etkisini, mimarlık alanında yabancı bir mimarının istihdamının ilk örneğini de oluşturması bakımından Neşatabad Sarayı üzerinde biraz durmak uygun düşecektir.

Neşatâbâd (Nişatâbâd) Sarayı'nın eski durumu için Ahmed III devrine kadar gerilere gitmek gerekiyor. 13 Haziran 1719 tarihli bir belgede⁸⁸, Defterdarburnu'ndaki Nakkaş Paşa Yalısı mirî emlâk arasına alındıktan sonra Veziriâzam Ali Paşa'ya temlik olunmuş, Ali Paşa'nın şehit düşmesi üzerine burası tekrar mirî emlâk arasına katılmıştı. Bu sırada Birinci Mirahur Hasan, adı geçen yerin kendisine verilmesi için dilekçe ile başvurmuş, bunun üzerine, eski adı ile Nakkaş Paşa Yalısı diye anılan bina ve bitişigindeki bahçe 6000 kuruş bedel karşılığında Birinci Mirahur Hasan'a devir ve temlik edilmiştir.

1725 senesinde Sultan Ahmed III'ün bir gezi sırasında burayı beğenmesi üzerine, buraya

⁸³ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5493

⁸⁴ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5496

⁸⁵ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2025

⁸⁶ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1661

⁸⁷ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1262

⁸⁸ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 6092

bir sahilsaray inşa edilmiştir. Önceki binadan daha fazla yer kaplayan ve Neşatâbâd adı verilen binada padişahın ilk defa kalışı 1727 ilkbaharında olmuştur.

Ortaköy'ün Defterdarburnu kısmında yer alan Neşatâbâd Sarayı yapıldığı zaman, Defterdar İbrahim Paşa'nın inşa ettirdiği caminin evkafına dahil⁸⁹ bazı binalar da satın alınarak saray arsasına katılmıştı.

Bundan sonra Nişatâbâd (Neşatâbâd) adı fazlaca duyulan sahilsaraylar arasına girmiş oldu. Nitekim 1740 senesinde Neşatâbâd'ın su yollarının tamir edildiği⁹⁰, 1751 senesinde de saray binası ve iskelesinin tamir olduğu⁹¹, 1775 senesinde ise hem su yollarının⁹², hem de binanın⁹³ tekrar tamirden geçirildiği görülür ki, bunlar bu binaya gösterilen ilgi ve verilen önemin işareti sayılabilir.

Neşatâbâd'ın esas parlaması Selim III zamanına rastlar. Padişah burayı kız kardeşi Hatice Sultan'a verir. Hatice Sultan, ressam ve mimar Melling'e burada güzel bir saray yaptırır. Yanındaki binaların satın alınması nedeniyle, eskisinden daha büyük arsa üzerine inşa edilen yeni sahilsaray, eski Neşatâbâd adının yanbaşıda Hatice Sultan Sarayı şeklinde de anılır. Osmanlı hizmetinde ilk defa sivil yapı olarak bir saray binası inşa eden Avrupalı mimar olan Melling, Türk ve Batı öğelerinin karışımından oluşan bir bina yapmıştır. Bina, bazı yerleri ve özellikle yan yüzlerinde Türk mimarisinin özelliklerini arzederken, denize bakan cephenin bir bölümünde Batı havasının egemen olduğu bir biçime sokulmuştur. Çatı kısmında öne çıkarılarak dikkat çekici hale getirilmiş üçgen alınlıklar binanın üst tarafında batılı formların egemenliğini vurgularken, onun altındaki sütunlu kısım da, kemerli Osmanlı revakı düzeninden uzaklaştırılarak batılı bir havaya büründürülmüştü. Resimdeki durumdan seçilebildiğine göre, bu Hatice Sultan Sarayı'nın tavanı da eski binaların tavanlarına nazaran daha yüksekti. Bu da 19. yüzyıl yapılarında, tavan yüksekliğinde proporsiyon bakımından değişikliğe gidilmesinin ilk örneklerinden biri sayılabilirdi.

Neşatâbâd Sarayı Hatice Sultan'dan sonra da yarım yüzyıl padişah kızlarının oturduğu bir bina oldu. Bu bina bir takım önemli olaylara sahne olup, önemli misafirler de gördü. Meselâ, 1854'te İstanbul'a gelen Prens Napoléon bu sarayda 21 gün kaldı⁹⁴. Neşatâbâd Sarayı'nın ömrü Abdülnamid II'nin saltanatının ortalarına kadar devam etti.

Çırağan Sarayı: Meş'ale ve kandillerle yapılan donanma, gece şenliği demek olan "çırağan" sözcüğünün, bir saraya ad oluşu, bu adla anılan binada çırağan şenlikleri yapılmasından kaynaklanmaktadır. Çırağan şenliği denince akla hemen Ahmed III gelirse de, buradaki binada çırağan şenliği yapılışının, Murad IV'ün kızkardeşi ve Melek Ahmet Paşa'nın karısı olan Kaya Sultan'ın, sözkonusu yalıda oturduğu zamana kadar gerilere gittiği anlaşıyor. Zaten Beşiktaş'ın bu kıyısındaki yalı ve bahçenin mirîye geçişi de Murad IV zamanındadır. Ne var ki, binanın çırağan şenlikleriyle üne kavuşması ve sarayın Çırağan adı ile anılmaya başlaması Ahmed III zamanındadır.

⁸⁹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 627

⁹⁰ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2950

⁹¹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1108

⁹² Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3229

⁹³ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5647, 5116

⁹⁴ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3335

Sadrazam Damat İbrahim Paşa karısı Fatma Sultan için burada bir sahilsaray yaptırmıştı. Ahmed III'ün sık sık geldiği ve çırağan sefalarının yapıldığı bu saray, Ahmed III'ten sonra da az ya da çok oranda ilgi gösterilen yerlerdendi.

Babasının tahttan indirilmesinden sonra da Fatma Sultan Çırağan Sahilsarayı'nda oturdu. 1741 senesinde⁹⁵ Çırağan yalısındaki Camlı Köşk tamir edildi. 1774 tarihli bir belgede⁹⁶ Çırağan Sahilsarayı'nın satışa çıkartıldığı belirtildiğine göre; o yıllarda saray binası hayli harap durumda ve devrin padişahı indinde de elden çıkartılmak istenecek derecede gözden düşmüş olmalıydı. Ne var ki, bu satışın gerçekleşmediği anlaşıyor. Zira Selim III zamanında 1802 yılında⁹⁷ Çırağan Sarayı'nın yeniden yaptırılması için yoğun bir etkinlik görülüyor. Ertesi yıl inşaat tamamlanmış ve Çırağan'da yeni bir saray yükselmiştir.

İşte bundan sonradır ki, Çırağan Sarayı, Ahmed III zamanındakinden daha çok önem verilen bir yer olmuştur. Mahmut II Çırağan'dan Selim III'ten daha fazla hoşlanmıştı. Bu nedenle de zaman zaman bu sarayda kalmış⁹⁸, daha sonra da Çırağan Sarayı'nı eskisinden çok daha büyük olacak şekilde yeniden inşa ettirmeye girişmiştir.

Yeni Çırağan Sarayı inşaatına 1834 ilkbaharında başlandı⁹⁹. Çalışmaların yoğun bir biçimde sürdürülmesine rağmen, inşaat hayli uzun sürdü. Çırağan inşaatı devam ederken 1835'te Beşiktaş Sahilsarayı ve Dolmabahçe binalarında da¹⁰⁰ çalışmalar vardı. 1837 senesinde inşaat hayli ilerlemiş olmakla beraber çalışmalar yavaşlamadan devam ediyordu¹⁰¹. İnşaat sırasında bu yıl içinde bir de kaza oldu. Marmara adasından getirilen sütunlardan biri indirme sırasında devrildi ve iki islâm, üç gayrimüslim işçi öldü. İslâmların ailelerinin dilekçe ile başvuruları üzerine gereğinin yapılmak istenmesine karşılık, gayrimüslimlerin yetimlerine ellişer kuruş aylık bağlandığı gibi, çocukların annelerine de padişah tarafından biner kuruş ihsanda bulunuldu¹⁰².

Çırağan Sarayı'nı devamlı oturmak niyetiyle yaptıran Mahmut II bitimini göremeden son nefesini verdi. Belgelerden öğrendiğimize göre, her şeyinin tamamlanarak içinde oturulur hale gelmesi¹⁰³ 1841'de gerçekleşti.

Resimlerinde ampir havalı bir yapı görünümü seçilen Çırağan Sarayı, Ebniye-i Hassa Müdürü Abdülhalim Bey'in eseri olmalıdır. Zira, Çırağan inşaatı sürmekteyken, onun pek yakınında işçi ve sanatkâr kaydırmalarının yapıldığı Beşiktaş Sahilsarayı ve Dolmabahçe binalarının inşaa ve tamir işleri Abdülhalim Bey tarafından¹⁰⁴ gerçekleştirilmekteydi. Mahmud II'nin türbesinin de mimarı olan¹⁰⁵ III Abdülhalim Bey 1831'den beri Ebniye-i Hassa Müdürü sıfatıyla mimarlık örgütünün başında bulunduğu göre, padişah kendi oturacağı sarayı da kuşkusuz baş mimarına yaptıracaktı. Abdülmecid zamanında 1840 tarihinde de Ebniye-i Hassa Müdürü olarak gördüğümüz Abdülhalim Bey'den 1842 tarihli

⁹⁵ Bşk. Cevdet Saray No: 2551

⁹⁶ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 8352

⁹⁷ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4408, 5337, 2859

⁹⁸ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 104, 1466

⁹⁹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3798

¹⁰⁰ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 7259

¹⁰¹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 490, 6583

¹⁰² Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5866

¹⁰³ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 7065, 2024

¹⁰⁴ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 6070

¹⁰⁵ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5268

bir belgede¹⁰⁶ eski Ebniye Müdürü diye söz edilmekte, 1845 tarihli başka bir belgede de¹⁰⁷ Abdülhalim Bey yine Ebniye-i Hassa Müdürü görünmektedir. On yılı aşkın bir süre baş mimarlık yapmış olan Abdülhalim Bey'in, o yılların önemli binalarında emeği bulunması gerekmektedir.

Tanzimat Devri'nin ilk padişahı Abdülmecid, başka saray yapılarında da kalmış olmakla beraber, saltanatının bir bölümünde, Çırağan'daki kalış süresinin diğer binalardakinden daha çok olduğu anlaşıyor. Zira, ileride padişah olacak oğullarından Murad V, Abdülhamid II ve Mehmet V ile çocuklarından daha bazılarının Çırağan Sarayı'nda doğmuş olmaları bunu gösterir. Ne var ki, Abdülmecid Çırağan'dan başka bir saray yaptırmak üzere harekete geçti ve bu arzusunun sonunda da Dolmabahçe Sarayı ortaya çıktı.

Çırağan Sarayları'nın yıkılmak, yanmak gibi kötü bir şansı olmalı ki, bina güzel ve sağlam durumdayken 1855'te yıktırılmıştır. Abdülmecid devrinden itibaren saray binaları ile kamusal binaların kâgir yapılması yönünde güçlü bir eğilim görülmekle beraber, ahşap Çırağan Sarayı'nın içindeki kıymetli eşyalarla birlikte yanmasından korkulduğu için, böyle bir felâkete uğrama ihtimalini göze alma yerine, yıkımın tercih edilmiş olması gibi bir ihtimal pek normal bir hareket olarak görünmüyor. Bu nedenle sağlam Çırağan Sarayı'nın durup dururken yıktırılmasında, güzel bir eseri ortadan kaldırmak isteyen bir mimar kıskançlığının rol ve etkisi olabilir.

Yıkılışından sonra yeri bir süre boş kalan Çırağan Sarayı arsası üzerine, 1865'te Abdülaziz bir yazlık saray¹⁰⁸ inşa ettirmek üzere harekete geçti. Yeni Çırağan Sarayı 1871'de tamamlandı. Mimarı Serkis Balyan'dır. Zengin süslemeler ihtiva eden Çırağan'ın süslemelerinde geometrik, islâmi motifler, barok ve ampir motiflerden daha çok yer tutar. Yüzyılın eklektik atmosferi içinde inşa edilmiş olan bu yapıda; Kuzey Afrika Magrib mimarisinde süsleme alanlarını oluşturan bazı formlar ile biraz da Batı öğelerinin Türk mimarisi içinde kaynaşmaya götürülmesi şeklinde bir senteze gidilmiştir.

Tahttan indirilmesinden sonra 1876-1904 yılları boyunca Murad V'in oturduğu Çırağan Sarayı 1909 senesinde Meclis-i Mebusan yapılmış, 6 Ocak 1910'da da yanmıştır. Kötü kaderin bir defa daha yere vurduğu Çırağan Sarayı, eski haşmeti ölçüsünde olmasa da, şanına ters düşmeyecek bir biçimde diriltileceği günü 75 seneden beri bekleyip durmaktadır.

Dolmabahçe Sarayı: Boğaziçi'nin gözde köşk ve bahçelerinin bulunduğu yerler arasında Beşiktaş Köşk ya da Bahçesi 17. yüzyıldan beri hep en ön planda gelmiştir. 18. yüzyıl ortalarından itibaren Beşiktaş ve Dolmabahçe Köşk ya da Bahçesi sözleri ile çoğunlukla aynı şey anlatılmak istenmiştir. Ne var ki, Beşiktaş Bahçesi adı daha eskidir, Dolmabahçe bölümü Ahmed I zamanında denizden kazanılarak Beşiktaş Bahçesi'ne katılmıştır. Boğaziçi'nin 19. yüzyılda önem kazanmasından önce, iki padişah İstanbul'daki köşkları bolca dolaşmalarıyla dikkati çekerler. Aynı adı taşıyan bu padişahlardan birisi Ahmed I, diğeri Ahmed III'tür. Ne var ki Ahmed I'ın bahçe ya da köşklarda kalışı çok kısa sürelidir. Meselâ, tarihçi Naima Efendi 1022 (1613) senesi

¹⁰⁶ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 6070

¹⁰⁷ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 7436

¹⁰⁸ Mustafa Cezar, Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi, s.118

olaylarını anlatırken¹⁰⁹ 15 günlük süre içinde Sultan Ahmed I'nin Üsküdar, İstavroz, Tersane, Davutpaşa Bahçeleri'ni dolaştığını, bir kaç gün sonra Çatalca Bahçesi'ne gittiğini, ertesi gün İstanbul'a dönerken Halkalı Bahçesi'ne uğradığını, yine aynı gün Davutpaşa Bahçesi'ni görüp Topkapı Sarayı'na döndüğünü, bir kaç gün sonra Beşiktaş Bahçesi'ne geçip orada iki gün kaldıktan sonra Kâğıthane Bahçesi'ne gittiğini ve daha bazı bahçeleri dolaştıktan sonra Topkapı Sarayı'na döndüğünü belirtir.

Bahçe ve köşklere sevdiği muhakkak olan Ahmed I'nin, bahçe ziyaretlerinin pek kısa süreli oluşunun en baş nedeni, bahçelerdeki köşklere uzun oturmaları müsait olmamasında aramak gerekir. Zira, bu bahçelerin çoğunda kendisinden söz ettirecek köşkler inşasına dair bilgiler Ahmed III ve ondan sonraki padişahlar zamanında dikkat çekici hal alır.

Beşiktaş Bahçesi esas itibarıyla 17. yüzyıl sonlarında önem kazanır. Cağaloğlu Yalısı diye tanınan mirî sarayın 1680 yılında yıktırılıp, ertesi sene bir saray ile bunu Has Oda Köşkü önünde lebi deryada taş kemerler üzerine iki katlı bir köşkün de beraberce yaptırılmasından¹¹⁰, özellikle de Mahmud I'nin 1747'de yirmi iki sütunlu bir bina inşa ettirmesinden¹¹¹ sonradır ki, Boğaziçi sarayları arasında en çok adı geçen saray Beşiktaş Sarayı olmaya başlar.

Arşivlerimizde saraylar konusunda en fazla Beşiktaş-Dolmabahçe Sarayı ile ilgili belge bulunmaktadır. Bu sarayla ilgili belgeler Mahmud I devrinde birdenbire bollaşır. Bu bolluşma Mahmud I'nin Beşiktaş Sarayı'na önem verdiğini, Boğaziçi köşklere arasında en fazla bu sarayda kalmayı tercih ettiğini ortaya koyar.

Haliç ve Boğaziçi'ndeki köşk ve bahçelere geniş çaplı ve sürekli biçimde ilgi gösterilmesi yönünde bir hareket yaratmış olan Ahmed III devrinde 1734 yılında¹¹² Beşiktaş ve Beylerbeyi saray bahçeleri elden geçirilmiş bulunduğundan Mahmud I zamanında öncelikle bina üzerinde duruldu¹¹³. Bir taraftan Beşiktaş Sarayı tamir edilirken diğer yandan buradaki Gülşenâbâd Yalısı bitişigindeki hamam saray alanına katıldı. Öte yandan sarayın su sorunu üzerine de eğilindi.

21 Zilhicce 1156 (5 Şubat 1744) tarihli bir belgede, padişahın Eyüp'ten Beşiktaş Sarayı'na göçünden¹¹⁴ söz edildiğine bakılırsa, demek ki Sultan sadece yazları değil, kışları da burada geçirmekteydi. Zaten Beşiktaş Sarayı 1743'te Hassa Baş Mimarı Hacı Mustafa Ağa tarafından tamir edilmiş bulunuyordu¹¹⁵. Belgelerin ifadelerinden anlaşıldığına göre, Beşiktaş Sarayı Mahmud I devrinde bile bir kaç binadan oluşan hayli büyücek bir saraydı. Sarayın bahçe bölümünde Hünkâr Camii diye adlandırılan bir cami bile vardı¹¹⁶. 1754 senesinde bu sarayda Sadrazam tarafından bir ziyafet verilmişti¹¹⁷. 1755 tarihli bir belgeden¹¹⁸ öğrendiğimize göre, burada bir Hırka-i Şerif odası vardı. Demek ki kutsal emanetlerden olan Hırka-i Şerif bir süre Beşiktaş Sarayı'nda bulundurulmuştu. 1759, 1767

¹⁰⁹ Naima Tarihi C.2, s. 106, 107

¹¹⁰ Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, Silâhdar Tarihi, c.1, s.732

¹¹¹ İzzî, Tarih, s. 122

¹¹² Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3354

¹¹³ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2430, 6356, 2571

¹¹⁴ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 7186

¹¹⁵ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 7197

¹¹⁶ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3899

¹¹⁷ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5221

¹¹⁸ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 964

ve 1768 senelerinde Beşiktaş Sarayı bir hayli harcamalar yapılarak tamir edildi¹¹⁹. Sarayın bazı yerleri 1784'te de bir tamir gördü¹²⁰.

Boğazlıci'ne gösterilen ilginin yeni bir canlanma dönemine girdiği Selim III devrinde bu ilgiden Beşiktaş Sarayı da payını aldı. Selim III devrine ulaşılmadan önce Beşiktaş Sarayı'nda son tamir 1786 da yapılmıştı¹²¹. 1797 tarihli bir belgede¹²² Beşiktaş Sarayı'nda dokuz köşkten bahsedilmesi, o tarihlerde ahşap sarayların en büyüğünün Beşiktaş Sarayı olduğunu gösterir. Zaten Selim III ve Mahmud II devirlerinde Türkiye'ye gelerek resimler yapmış olan batılı ressamların Beşiktaş Sarayı gravürlerinden de bu gerçeği saptamak mümkündür.

Selim III zamanında Beşiktaş Sarayı'nın rıhtımından, kayıkhanesine ve bahçesindeki demir parmaklıklara varıncaya kadar¹²³ tamirler yapıldığı gibi, mefruşatı da elden geçirildi.

1808 tarihli yirmi sayfalık bir belgede¹²⁴, Yusuf Ağâh Efendi'nin Beşiktaş Sarayı'nın tamirine memur edildiği, bu kişinin isteği üzerine, tamir edilecek yerlerin keşfini yapmak üzere bir mimarın görevlendirildiği bildiriliyor. 18 sayfası tamir keşfinden oluşan bu belge yoluyla, eski Beşiktaş Sarayı hakkında ayrıntılı bilgi edinmek mümkün bulunuyor. Bundan iki ay sonrasının tarihini taşıyan bir belge¹²⁵ ise, sözkonusu işe ait Hassa Baş Mimarı Mehmet Emin Efendi'nin keşfinden oluşuyor.

Böylece Beşiktaş Sarayı'nın tamiriyle ilgili önemli bir faaliyetin de Mahmud II devrinde cereyan ettiği görülüyor. Bu tamirler önce 1809 yılında¹²⁶ yapılmış, daha sonra ise ihtiyaca göre tamirlere yer verilmiştir¹²⁷. Öte yandan bu saray yapılarına ihtiyaca göre yeni eklemelerde bulunulmaktan da geri kalınmamıştır. Burada teknik işlerle ilgili bazı yapılara bile yer verildiği olmuştur. Nitekim 1834 tarihli bir belgeye¹²⁸ göre keşif raporları iki İngiliz mühendis tarafından hazırlanmış olan tüfekhane ve vapurhane (sarayla ilgili deniz araçlarının acele tamirinin yapılacağı bir bina) diye adlandırılan iki binanın yapılması gibi.

Beşiktaş (Dolmabahçe) Sarayı, padişahların, özellikle 19. yüzyılda en fazla kaldıkları bir saraydı. Beşiktaş'a öteden beri gösterilen ilgi, Osmanlı padişahlarının en muhteşem sarayının, Abdülmecid tarafından burada yaptırılması sonucunu verdi. Bu yeni saray, şimdiki Dolmabahçe Sarayı'dır.

Şimdiki Dolmabahçe Sarayı inşaatına 1842'den sonraki yıllarda başlanmıştır. Zira eski Beşiktaş Sarayı 1842 Mart'ında¹²⁹ henüz ayakta görünüyor. 7 Rebiülahır 1265 (2 Mart 1849) tarihli bir belgede¹³⁰ ise, Beşiktaş Sahilsarayı binası için Bergama'dan somaki

¹¹⁹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 7495, 1939, 557, 2856, 401

¹²⁰ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4441

¹²¹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 2975

¹²² Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3170

¹²³ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1404, 2614, 1617, 271

¹²⁴ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 3538

¹²⁵ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4431

¹²⁶ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1595, 2267

¹²⁷ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1590, 2247, 5406, 3134

¹²⁸ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 142

¹²⁹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 6070

¹³⁰ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 4103, 3553

mermer sütun gönderilmesine dair 18 Safer 1264 (25 Ocak 1848) tarihli bir emrin gönderildiğinin belirtilmesi, bu tarihte artık inşaatın varolabileceğini gösteriyor. 26 Rebiulahir 1265 (21 Mart 1849) tarihli belgede ¹³¹, Beşiktaş Sarayı için İngiltere'den gaz takımları getirildiğinden söz edilmesi, sarayın daha inşa halindeyken en modern malzemeyle teçhiz edilmek istendiğini ortaya koyar. 7 Recep 1271 (26 Mart 1855) tarihli bir belgede¹³² de kurşun işleri açısından inşaatın sürmekte olduğu görülüyor. Kurşun işleri çatı örtüsü ile ilgili olmalı ki müteakip yılda her şeyin tamamlandığı ve 7 Haziran 1856 Cuma günü de Sultan Abdülmecid'in Dolmabahçe Sarayı'na naklettiği görülüyor.

Bergama'dan mermer sütun getirilmesiyle ilgili iki belgede **ebniye-i hassa kalfası Karabet** adı geçtiğine göre, zamanın yönetiminin, bu işin sorumlu mimarı olarak Karabet Balyan'ı gördüğü anlaşıyor. Bu sarayla ilgili bilgiler bulunan kaynakların güvenilir olanlarından anladığımıza göre, genel tasarım ve plan Karabet (Garabet) Balyan'ındı. Oğlu Nikoğos (Niğogös) Balyan'ın da bazı salonlar ile kapılar gibi süslü bölümlerde emek ve katılımı vardı.

Dolmabahçe Sarayı, gözler Batı'ya çevrilmek suretiyle çeşitli alanlarda çağdaşlaşma çabalarının sürdürüldüğü ve sanatta Batı'ya açılışın da hayli belirgin ve dikkate değer bir olgu halini aldığı bir dönemde; özellikle Mahmud II devrinden beri bir takım değişikliklere uğramakla beraber, geleneksel bünyesi yine de bir ölçüde hayatiyetini koruyan Osmanlı saray teşkilâtının ihtiyaçlarını karşılamak üzere, yüzyılın sanat anlayış ve atmosferi içinde yapılmış bir yapı idi.

Osmanlılarda, 19. yüzyıl başlarından itibaren gittikçe daha belirgin hale gelen, imar ürünlerinde profan mimarlık eserlerinin önem ve ağırlık kazanması hareketi, padişahlar ve yüksek bürokratlarda saray yapılarına fazla önem verilmesi şeklinde bir anlayışa yol açmıştı. Bu arada belirtilmesi gereken diğer bir önemli husus da, saray ve benzeri yapılarda ahşap inşaatın yerini kâgir inşaatla terketmesi idi. Kuşkusuz, saray yapılarının kâgırlığı, camilerdeki gibi, tamamı taştan oluşan bir kâgirlik değildir. Kâgir saraylarda, taştan başka tuğla ve ahşap malzeme de önem arzetmekteydi. Bu da, onların, eski binalardan hem daha farklı şekilde, hem de daha değişik ve zengin malzeme ile süslenmesi imkânını vermekteydi. Yüzyılın mimarlık anlayışı, değişik iklim ve üslûplardan bir takım öge ya da özelliklerin bir yapıda toplanmasını doğal gördüğünden, böyle bir anlayış, mimarın tasarım çalışmalarının daha serbest ve özgür biçimde gerçekleşmesine yol açmakla beraber, her çiçekten bal toplamadaki serbestlik de, yapılarda süslemelere hayli ağırlık verilmesi sonucunu doğuruyordu. Buna rağmen bu yapılarda, yine de yapıldığı ülkenin sanat ve kültürünün özü seçilecekti.

Dolmabahçe Sarayı, işte bu şartlar ve atmosfer içinde ortaya konmuş bir Türk saray yapısıdır. En parlak ışıkların Batı'dan geldiği inancıyla gözlerin gereğinden de fazla biçimde Batı'ya çevrilmiş olmasına rağmen, Türk'ün sekiz yüz yıllık Anadolu sentezinin yine de ağır basıp egemenliğini gösterdiği, mimarlık sanatındaki başarısı bu sentezden kaynaklanan bir eserdir Dolmabahçe Sarayı. Üç kıtaya hükmetmiş bir imparatorluğun haşmet ve zenginliğini dile getiren bir yapıdır bu saray.

Hatalı değerlendirmeler: Tersane (Aynalıkavak) Kasrı bir dereceye kadar istisna edilirse, diğer köşk ve saraylar hem 19. yüzyılın, hem de eklektisizmin daha güçlü şekilde

¹³¹ Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 5785

¹³² Bşk. Arş. Cevdet Saray No: 1339

hissedildiği ikinci yarısının eserleridir. Kuşkusuz, bu yapıların, yapıldıkları yılların sanat anlayış ve atmosferini açık şekilde yansıtan eserler olmasından daha doğal bir şey olmayacaktır.

19. yüzyılda yapılmış köşk ve saraylarımız, bazı kimseler tarafından, ne yazık ki, bilimsel bir anlayışla ve gerçekçi biçimde değerlendirilmemiştir. Bazı kimseler; bunların barok, ampir ya da bu iki üslûbun karışımı bir ağırlığa sahip olmalarını, ya da belirli bir üslûbun egemenliği yerine eklektik özellik göstermelerini, kusur saymış ve genel yargılarını bu görüş üzerine oturtmuşlardır. Bazı kimseler de, söz konusu yapıların mimarlarına karşı soğuk duygular içinde olmuşlar, bu da onların değerlendirmelerini ters yönde etkilemiştir. Öte yandan bazı kimseler ise, köşk ve sarayların, imparatorluğun ekonomik sıkıntılar içinde bulunduğu bir dönemde büyük paralar harcanarak yapılmış olmasını affedilmez suç saymış, bu yüzden de binalara sevimsiz gözlerle bakmışlardır.

Sanat, kolaylıkla etkiler alıp etkiler yaratan, bu yönüyle de hızlı sayılacak değişim gösteren bir zihinsel dinamizm değil midir? Bu zihinsel dinamizm, kendi gelişim çizgisi üzerinde bir olgunluk noktasına ulaştıktan sonra yine bir değişim ve yenilenme ihtiyacı hissedecektir. Değişim ve yenilenmeye gidilemezse, yaratma gerçekleşmeyecek, zihinsel dinamizm yerini zihinsel durağanlığa terkedecektir. Değişim ve yenilenme süreci başladıktan sonra da olgunluk noktasına, belirli şartlara bağlı olarak ancak zamanla ulaşılacaktır.

Türk sanatı için, Batı'dan etkilenme ve nihayet bilinçli şekilde etkilere açık olmayı kabullenme süreci 18. yüzyılda başlamış, 19. yüzyılda ise bu süreç daha belirgin ve geniş çaplı biçimde işler hale gelmiştir. Köşk ve saraylar işte bu dönemde yani değişim süreci egemenliğini sürdürmekteyken inşa edilmişlerdir. Öyleyse bunların, iki yüz üç yüz yıl öncesinin atmosferine göre yapılamayacakları gerçeği açıktır.

Bu arada belirtmek gerekir ki, imparatorluk adım adım yıkılışa gitmekle beraber Türk sanatındaki zihinsel dinamizm, tamamiyle durmuş ve iflâs etmiş değildi. Farkında olunmadan değil de, bilinçli olarak Batı'ya açılış olgusu yaşandığı cihetle; 16. yüzyıldaki kadar güçlü ve kendine özgü kişiliğe sahip olmasına imkân bulunmayan 19. yüzyılın zihinsel dinamizminin, yeni sanat yaratmalarının da Batı'ya açılış olgusuna göre çalışmasından daha doğal bir şey olamazdı. Bilindiği gibi, Batı'ya açılış, sadece sanat yönünden değil, diğer alanlarda da gerçekleştirilmek isteniyordu. Aslına bakılırsa, Osmanlı İmparatorluğu, Batı'yı örnek tutarak çağdaşlaşma çabasında olduğuna göre, 19. yüzyıl kapıları ile çağdaşlaşma hareketi arasında da bir ilişki doğacaktı. Kısacası, 19. yüzyıl köşk ve sarayları, yüzyılın sadece sanat olayları ile değil toplumsal ve teknik gelişimi ile de ilgili şeylerdi. Bunlar, Osmanlı toplumunun bütünü için olmasa da en yukarıdaki yönetici kadronun çağdaşlaşma yönündeki adımlarının bir bölümünün aynasıydı. Pahalı yöntemlerle de olsa, sarayların, sadece içinde oturanlara değil topluma da öğrettiği epeyce şeyler olacaktı. Bu nedenledir ki saraylarımızı sadece sanatsal açıdan değil, bu yönlerden de değerlendirmek gereklidir.

Konumuzu sonuca bağlarken mimar sorununa da birkaç satırla değinmekte yarar görmekteyiz. 19. yüzyılın önemli bazı yapılarının Ermeni Balyan ailesinden mimarlar tarafından yapıldığı tarihi bir gerçektir. Bilindiği gibi, bunlar, Osmanlı uyruğundaki insanlardır. Kendilerine verilen görevi yerine getirmekle yükümlü olan bu kimseler, yaşadıkları yıllardaki herkes gibi bu ülkenin kültürüyle yoğrulmuştu. Mimar olarak da Osmanlı padişahı, Osmanlı insanı için yapılar yapmışlardı. Zaten şunu özellikle hatırlamak gerekir ki, zamanın Osmanlı mimarı ister müslüman ister hristiyan adı taşıyın.

aynı anlayışta eser ortaya koyacaktı. Daha önceki yüzyıllarda da durum 19. yüzyıldakin-den farklı değildi. Nitekim Osmanlı Hassa Mimamları teşkilâtında eskiden beri hristiyan mimarlar vardı. Hristiyan Hassa mimarları arasında cami yapanlar da mevcuttu. Ortaya konan eser, ister cami ister başka türde yapı olsun, hepsi de Osmanlı kültürünün, Osmanlı zevk ve anlayışının ürünüydü.

Sempozyumun son günündeki panelde tartışma konusu edilen bir noktaya değinmeden de edemeyeceğiz.

Panelde bazı konuşmacılar, 19. yüzyılda memleket ve insanlar sıkıntıları içindeyken Avrupa'dan alınan borç paralarla saraylar yapılmasını affedemediklerini, onun için 19. yüzyılda yapılmış saray ve köşklere iyi gözle bakamadıklarını, bunları bir türlü benimseyip sevedemediklerini belirtmişlerdir. Mimarlık ve kültür tarihi alanında bilimselliğe ters düşecek bir fikir belirtiniz, şeklinde bir istekte bulunulsa ve bu konuda bir yarışma açılseydi, sanırım bu görüş birinciliği kazanırdı. Ama ne yazık ki, bu sözler bilimsel bir sempozyumda söyleniyordu.

Bir sanat eseri, özellikle bir mimarlık ürününün meydana getirilişi sırasında onun temel harcına türlü sıkıntılar ve göz yaşları karışsa da, o eserin kültürel mirasçısı olan bugünün insanına düşen görev, onu sanatsal ve kültürel bir değerlendirmeye koruyup yaşatmaya çalışmaktan başka bir şey değildir. Dünyada öyle mimarlık eserleri vardır ki, onların temelinde borç paralar değil, on binler hatta yüz binlerce insanın açlık, sefalet ve zulme uğrayışları yatar. Mısır piramitleri ile Çin Seddi böyle eserlerdendir. Ama bunlara zamanımızda sadece Çinli ve Mısırlılar değil, bütün dünya insanlığı takdîrkâr gözlerle bakmıyor mu?

Unutmayalım ki özellikle büyüklük, haşmet, genişlik timsali olan mimarlık eserleri sadece mimarının gücü ve ustalığı ile değil, daha başkalarının da emekleri, sıkıntılara katlanmaları ile meydana gelir. Bu bakımdan, 19. yüzyıl saraylarının borç paralarla yapılmış olmaları, onların sanat ve kültürümüzdeki yerlerini belirleme konusunda duygusal davranarak, akıl ve düşüncemizin kapılarını gerçeklere karşı kapamamızı gerektirmez.

Halen ayakta bulunan köşk ve sarayların inşalarına kadar olan dönemin, köşk ve sarayları inşa ve yaşatılmalarıyla padişahların bunlara gösterdiği ilgiye dair arşiv belgeleri yoluyla özetin de özeti şeklinde değinmelerle bilgiler verdikten sonra, genel bir değerlendirmede bulunmak uygun düşecektir.

1- 18. ve 19. yüzyıllarda yapılan köşk ve saraylar, yukarıda da değindiğimiz gibi, profan mimarının dinsel mimarının önüne geçmesini hazırlamıştır.

2- Saray yapılarında bundan böyle, kalın taş duvarın, örtüde kubbenin, binada bir ölçüde loşluğun, binanın bütününde içe fazla kapalılığın tercih edilmediğini gözler önüne sermiştir.

3- İkamet yapılarının dış görünüşünde incelik ve süslülüğün tercihi ve hiç olmazsa bir cepheye avlu kontrolundan sıyrılma isteğine yeşil ışık yakılmıştır.

4- Yeni saray yapıları, iç süslemelerde, eskiden olduğu gibi, bitkisel ve geometrik desenlerden meydana gelen çini ve kalemî süslemeler yerine, görüş ve zevklerde değişikliğe yol açan zaman faktörü ile uyum halinde duvar ve tavanlara perspektifli resimî işlenmesini, ya da duvarlara tablolar asılmasını mümkün kılacak bir görüşle bağdaşabilen bir mimari anlayışın beğeni kazanışını da gösterir.

5- Yeni saraylar ve köşklerin oda, salon, koridor boyutları ve tavan yükseklikleri ve genel biçimlenmeleri, iç düzenlemede minder, yastık ve sedirin yerini adım adım masa ve sandalyeye terketmesine yönelik bir gelişimi adeta teşvik ederek bu konuda çağdaşlaşmayı kolaylaştırmıştır.

Bugün bakım ve yönetim işleri Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlık Divanı'na bağlı olan ve Milli Saraylar şeklinde adlandırılan yapılar, imparatorluğun son döneminin rafine eserleridir. Bu binalar sanatta Batı'ya açılış olgusunun yanbaşıında, imparatorluğun başında bulunanların gözlerini Batı'ya dikmek suretiyle modernleşme ve bu niyetle kaynaşık halde devleti batmaktan kurtarma çabaları arasında bocalamalı yıllar yaşanırken, mimarlık alanında herşeye rağmen yine de başarılı olabildiğimizi gözler önüne seren eserlerdir. Bu saraylar, yapıldıkları devir Türkiye'sinin üst tabaka atmosferini çeşitli yönlerden zamanımıza aktarabilen nadir örneklerdendir.

Eski yapıların hızla ve âdeta kitle halinde ortadan kalktığı zamanımızda, bunların nadirlik durumları her geçen günde biraz daha katmerleşmektedir. Öte yandan, Türkiye'de saray yapılarının azlığı da bu vesile ile hatırlanmalıdır. Batı ülkeleri ile yapılacak bir karşılaştırmada bu azlık iyice belirecektir. Yani, bakımları sırtımıza kaldıramayacağımız ölçüde ağır yük yükleyecek kadar fazla saray yapısına zaten sahip değiliz. Milli Saraylar'a dahil bir büyük, iki orta, birkaç tane de küçük yapıdan oluşan bu tarih mirasımızı, saray havaları bozulmadan korumak önemli bir sorun olmamalıdır.

Asıl mesele, herşeyden maddi kâr sağlama görüşünün revaçta olduğu günümüzde, kültür ve sanat mirasımızın değerli örneklerini oluşturan Milli Saraylarımızın, maddi kâr sağlama düşüncesine feda edilmeden, saray fonksiyonları bozulmadan, sanatsal ve kültürel mesajları zedelenmeden yaşatılması, milletimize iyi bir şekilde tanıtılmasıdır.

Bir saray yapısının okul ya da devlet dairesi şeklinde kullanıma tahsisi, onun aslındaki tarihsel ve kültürel mesajı büyük ölçüde zedelemekte, hatta silip süpürebilmektedir. Bu konuda en yakın örnek olarak kendi üniversitemin binalarını zikretmek isterim. Cemile ve Münire Sultan saraylarından meydana gelen Mimar Sinan Üniversitesi binaları bugün içinde bulunan kimselere, buranın vaktiyle saray olduğuna dair bir fısıltıda bulunmamaktadır. Üniversitenin mekân derdi, yer darlığının verdiği müthiş sıkıntılar, binanın içinde değişiklikler, asma katlar şeklinde ilâveler yapılmasına yol açmıştır. Bu nedenledir ki, bu binada dört beş yılını geçiren öğrencilere, buranın bir saray olduğunu söylemeniz bile, bu gençlerin binanın saraylık halini zihinlerinde canlandırmalarına imkân kalmamıştır. Gerçi Cemile ve Münire Sultan sarayları durumu itibariyle, bugün Milli Saraylar adı altında toplanan yapılardan çok geri planda kalan bir yapıdır ama, onun bu hali de, değişikliğe uğratılması yönünde bir neden oluşturmaz. Söz konusu binalar, buranın saray mimarisi özelliği bozulmadan kullanılması bilincinde olanların, bu görüşü savunmaların yararlanmasına tahsis edilmiş olmasına rağmen, ihtiyaçların neler yaptırabileceği bu örnekte açıkça görülmektedir. Onun için, elde olmadan ya da farkına varmadan hata koridoruna açılacak kapılar önceden kapanmalıdır.

Bir saray yapısından okul ve devlet dairesi olarak yararlanmaya çalışmak o binanın, bir süre sonra saraylıktan çıkmasına yol açmaktadır. Cemile ve Münire Sultan sarayları İstanbul'da bu yöndeki tek örnek değildir. Saraylığı yok edilmiş başka binalar da vardır. Saray özellikleri silinme tehlikesi gittikçe artan bir takım binalar bulunmaktadır. Yıldız Sarayı binaları arasında bu konuda epeyce örnek mevcuttur. Yıldız Sarayı binaları arasında özellikle Büyük ve Küçük Mabeyn dairelerinin şimdiye değin Milli Saraylar grubunun dışında tutulması hayli şaşırtıcıdır.

Bir devrin kültür ve sanatının temsilcisi durumundaki yapılar binanın kendisi ve içindeki eşyaları ile bir bütün teşkil eder. Bu nedenledir ki içindeki eşyaların yok edilmesi onlara çok şeyler kaybettirecektir. Kısacası, tarihimize, kültür ve sanatımıza sevgi ve saygımız, sözkonusu binaların bizzat kendilerinin müze olarak korunup kullanıma açılmasını gerektirmektedir. Elli milyonluk Türkiye bunlardan çok daha fazla sayıda binayı müze olarak yaşatma takatine sahiptir. Ancak, bunların çeşitli yönleriyle halkımıza ve bütün dünyaya çok daha iyi bir şekilde tanıtılması da şarttır.